

5. Там само. – С. 34.
6. Наумовська О. В. Фольклористична спадщина М. Драгоманова. – Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1999. – С. 7.
7. Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова // Вибрані праці у трьох томах. – Т. 2. – К.: Знання України, 2007. – С. 68–90.
8. Наумовська О. В. Фольклористична спадщина М. Драгоманова. – Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1999. – С. 8–9.
9. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863 – 1872) // Вибрані праці. – Кн. 1. – К.: Знання України, 2006. – С. 278–279.
10. Видатні постаті історії України. – Х.: ПП „Торсінг плюс”, 2008. – С.174.
11. Драгоманов М. Література українська, проскорбована урядом російським // Вибрані праці у трьох томах. – Т. 3. – К.: Знання України, 2007. – С. 158.
12. Там само. – С. 189–190.
13. Андрущенко В., Погребенник В. Велич Михайла Драгоманова // Вибрані праці. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Знання України, 2006. – С. 4.
14. Історія українознавства / за ред. доктора філологічних наук, професора П. П. Кононенка. – К.: „Академвидав”, 2011. – С. 156.

Л. Г. Іванова

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ ПРО РОЛЬ КОЗАЦТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Історія українського народу і його державницьке існування в різні історичні епохи мала своєрідні особливості та відмінності від подібних процесів у народів західно- і східноєвропейського континенту. Ці особливості обумовили також перспективи подальшого цивілізаційного розвитку українського етносу, в тому числі й у новітні часи.

Видатний український мислитель, ідеолог нового українства, історик, суспільний діяч II половини XIX ст. Михайло Драгоманов, витворюючи у свій час нову політичну програму національно-визвольної боротьби українців за свою політичну та національну

свободу, не раз звертався у своїх наукових розвідках та публіцистиці до історичного минулого України. Учений був переконаний, що без історичних знань – неможлива ніяка розумна політика. Зокрема, Драгоманов відзначав, що «для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія» [1].

Вивчаючи історичну минувшину, вчений намагався підійти з позицій позитивізму, щоб зрозуміти внутрішні причини історичних явищ та віднайти певні історичні закономірності. Він вважав, що позитивні здобутки у розвитку історії могли б прислужитися майбутньому. Адже без вивчення минулого й осягнення його помилок і здобутків неможливо проектувати стратегію майбутнього історичного поступу соціума.

М.Драгоманов один із небагатьох істориків, хто виводив залежність соціального і політичного розвитку народів від геополітичних та географічних умов їхнього розташування. Крім того, вчений відзначав еволюційний шлях економічних та соціальних перемін, в яких значну роль відіграє людська думка, освіченість та наука. І закликав оцінювати всі історичні явища з точки зору їх прогресивності.

З цих позицій він підходив і до вивчення козацького періоду в історії України. М.Драгоманов вважав, що ця доба вже занадто ідеалізується його сучасниками. Тому потрібно було, на його думку, «сказати правдивий суд» щодо значення в українській історії козацтва, знайти і те, «що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто «здати в архів» і признати навіть шкідливим для поступу» [2]. Адже новітня українська інтелігенція, на його думку, «деякі спомини про козацьку автономію» прив'язує до європейського лібералізму, «але майже так само, як зовсім археологічні спогади про ще старіші городські віча» [3].

У той же час М.Драгоманов показує, що епоха козацтва мала велику роль в усій подальшій історії України. Тоді сформувалися специфічні риси у світогляді українського народу щодо принципів соціально-економічних відносин, самоврядування, культурного розвитку і взаємостосунків з іншими народами.

У ряді своїх розвідок і статей учений звертається до причин виникнення козацтва як певної суспільної верстви населення, котра взяла на себе місію обороняти свою землю, свій народ від винищення захланними завойовниками-кочівниками. «Щасливі ті

народи, котрим довелось зайняти землі зручні... Але біда тому народові, котрому довелось жити в країні, географічні якості якої втягують його в стосунки складні, здолати які можна лише при високому рівні моральному: при тонкості розуміння, настійності й послідовності» [4].

Українському народові, подібно до інших слов'ян, дісталась рівнинна територія, що сприяла поширенню розселень українців у південні степи, в напрямку до Чорного моря та уздовж великих річок, які впадали в це море – це великі повноводні ріки Дніпро, Дністер, Буг та ряд менших річок. По Дністру українські оселі доходили до самого моря, де невдовзі виникло навпроти сучасного Акермана «торгове місто вкраїнське і відтіля возили хліб морем до греків...»[5].

Проте колонізація степів українськими хліборобами зіткнулась із хижими кочовими ордами татар і турків. Вони не раз «відрізають українську колонізацію від Чорного моря й часом майже знищують велике міжнародне значення Дніпра, – пише історик, – ледве зберігаючи транзитну лінію Данціга на Варшаву, Галич (або Львів), Галац, котру й прагнуть поляки відібрати в українців, ослаблених натиском кочівників» [6].

Так розпочався натиск на українську територію – з півдня. І саме тоді створюється воїнство із вільних людей – козаки, «які найбільше поклали праці, щоб відігнати від нашої землі турок і татар, щоб наш чоловік у своїй землі й хату будував, і поле орав та засівав, і дітей годував, не опасаючись чужого ворога», [7] – так пояснює Драгоманов причину виникнення козацтва і його найважливішу роль в історії України як єдиного захисника свого народу від чужоземної агресії.

Тож головна роль козацтва – військова, оборонна, особливо після 1453 року, коли турки завоювали Візантійську імперію і підпорядкували собі татар Криму та Причорномор'я. Тоді «замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невольниками», – пише М. Драгоманов. Українська земля спустошувалась від щорічних набігів ординців, особливо татар. «Це друге татарське лихоліття було гірше, ніж перше. Різанина була щороку, щороку набігала татарська орда, грабувала, різала людей, палила села й верталася додому, набравши невольників, щоб на той рік знову набігти і знову робити те саме» [8]. З України виводили десятки і сотні тисяч бранців, худобу, отари овець тощо. Така

картина нищення української землі та інших народів постає із багатьох джерел, які наводить дослідник.

Опираючись на архівні документи, розповіді сучасників, українські історичні народні пісні й думи, М.Драгоманов стверджує, що головне завдання цих грабіжницьких походів полягало у взятті людей у полон, яких перетворювали у невольників-рабів і використовували на будівництвах фортець, гребцями на галерах (каторгах), продавали як товар в країнах Близького Сходу. Бранці – ясир – стали головною економічною основою турецької і татарської держав. За свідченнями тодішніх іноземних авторів, учений наводить такі цифри: за один набіг могли взяти в полон – п'ять тисяч, п'ятнадцять, п'ятдесят п'ять і навіть вісімсот тисяч бранців. «Полонених розглядали в Криму як одне із головних багатств, на котрих хани накладали податки», [9] – зауважували й інші дослідники, на яких посилається і М.Драгоманов.

Звертаючись до української народної творчості як історичного джерела, учений відтворює страхітливі картини життя українських невольників: старших і слабших убивали, причому, часто віддавали своїм молодикам, які навчались на них убивати людей камінням, або стріляли в них із лука, або кидали їх живцем у море й топили. Інших використовували для роботи й продажу. Їм заковували руки кайданами, ноги пов'язували сирицею, від цього шкіра до крові розтиралась, кидали в земляні ями. Крім того, бранців таврували розпеченим залізом, били за будь-якої нагоди нагайками і т.д.

Від цієї неволі козаки повинні були стати на оборону свого народу. В українських героїчних думах збереглася пам'ять про перших козацьких ватажків – Остапа Дашковича, Дмитра Вишневецького-Байдю. Особлива шана і любов народна віддана Вишневецькому, який заклав на Дніпровському острові Хортиця перше укріплення козаків на Запоріжжі, об'єднав запорозьких лицарів у єдину військову організацію – Запорозький Кіш. Він здійснював успішні походи на володіння Кримського ханства і проти турецьких фортець на Чорному морі. І не тільки захистив українське населення від кочовиків-номадів, але й посунув їхні володіння далеко на південь від кордонів Київського князівства. М.Драгоманов відзначає, що саме тоді козацтво стає центром боротьби в Східній Європі проти турецької і татарської агресії.

Успіхи козаків у цій боротьбі змусили рахуватися з ними і польський уряд, і Московське царство, і Молдову, котрі також частково потерпали від ординських набігів. Козацька військова сила, підкреслює М.Драгоманов, успішно боронила південні землі України «з власної волі та ініціативи». Вона захищала «хліборобські села» і почала «посувати далі на південь сонця татар, а турків – проганяти з берегів Чорного моря» [10].

Козацтво стало визначною військовою силою для європейських країн, бо вже й німці та угорці слали до Запорозької Січі прохання, «щоб коли турки підуть на Венгрію, то щоб козаки вдарили на них ззаду на Дунаї». Знаменитий козацький полководець Д.Вишневецький-Байда у 1564 р. здійснив похід на Молдову, допомагаючи «тамошнім християнам одбитись від турків». А з 1574 р. історія вписана в пам'ять народу ще одного відомого козацького провідника – Івана Свірговського [11]. М.Драгоманов постійно акцентує увагу на міжнародній місії козацтва у захисті населення інших європейських країн від завойовницьких походів номадів і турків. Бо авторитет українських воїнів у XVI – першій половині XVII ст. справді набув європейського значення.

Третій важливий момент у діяльності запорозького лицарства, на який звертає увагу М.Драгоманов, це витворення особливого суспільно-політичного устрою на своїх землях, побудований на засадах виборності по всій вертикалі влади; це утвердження принципу самоврядування та публічності цих органів влади. Згодом такі головні принципи політичного управління Запорозького краю лягли в основу державної системи регулювання гетьманської козацької держави. Козацьке самоврядування, відзначає М.Драгоманов, «являло собою уповні демократичну громаду, зовсім не виключно військову і навіть не розбійницьку, зовсім не дику, як хочеться стверджувати офіційним історикам польським (Шуйський) і московським (Соловйов)... все-таки в Гетьманщині сотня була, по меншій мірі, в принципі, самоуправною волостю, полк таким же повітом, а вся Гетьманщина – такою ж областю, в котрій вироблялись форми загальнонародного уряду» [12].

М.Драгоманов вважав, що в козацькому самоврядуванні, в козацьких радах, на яких обирали своїх очільників прості козаки, уже формувалась представницька влада народу. Це була вже

козацька демократична республіка, що наближалась за своєю формою до політичного ладу деяких європейських держав.

І такі демократичні принципи сприймалися і схвалювалися усім українським народом. Саме через те козащина, на думку М. Драгоманова, певний час репрезентувала весь народ, бо в очах його вона була і захисником від зовнішніх ворогів, і захисником православної віри, народних традицій, культури і волі всього українського населення. Запорозька Січ і козащина стали потужною політичною силою, яка консолідувала навколо себе всю українську націю. Бо демократичні форми суспільного життя козацтва лишилися у глибокій народній пам'яті й зафіксувалися в усній творчості народу та його історії.

Поряд із цим учений звертає увагу на той факт, що історичний поступ українського народу до демократично-республіканського устрою було перервано польськими магнатами, які підпорядкували собі українські землі у другій половині XVI ст. й розпочали встановлювати жорстокі кріпосницькі порядки та польську систему управління. Козацтво, що мало значну силу й авторитет в народі, у цих завойовників викликав острах. З погляду польської шляхти посилення козацтва у Наддніпрянському регіоні могло призвести до його звільнення від польського панства, котре мало намір повністю підгорнути під себе Україну та зробити її джерелом збагачення і своїх матеріальних ресурсів, і власної робочої сили, і військової потуги. В ту історичну епоху чимало європейських держав (Португалія, Іспанія, Англія та ін.) перетворювали завойовані території на далеких і ближчих материках – в Америці, Азії, Африці – в своїй колонії, які ставали джерелом їхнього збагачення. Тож польські завойовники боялись втратити українську землю, яка була для них таким же джерелом. Навіть південні сусіди – Туреччина і Кримське ханство – не викликали своєю агресивною завойовницькою політикою такого остраху і хвилювання у варшавського уряду, як те українське козацтво.

Тож діяльність козацтва по захисту південних кордонів Речі Посполитої далеко не завжди знаходило підтримку останньої.

Голову мету в Україні, як зауважує М. Драгоманов, польська корона бачила у реалізації нагального завдання – денаціоналізації та полонізації українського народу. А тому постійно вдавалась до

розколів козацтва – на реєстрове і голоту, до розколів у середовищі козацької старшини та церковних діячів.

Особливе значення в цьому відношенні відіграла Берестейська церковна унія. Впровадження її розпочалось, коли в Україні під впливом європейського відродження пробуджувалась «свідомість національна й традиції національної незалежності» [13].

Від 1696 р. – з часу прийняття Берестейської церковної унії – починається новий етап в історії козацтва. На цьому етапі, зазначає М. Драгоманов, українське лицарство повинно було вже виконувати нову суспільно-політичну місію – відстоювати право всього українського народу на політичну самоорганізацію, боронити православну церкву, незалежність та вільне економічне життя українців без кріпосницьких порядків.

Політика Варшави щодо України викликала відцентрові настрої навіть у середовищі українських освічених людей – світських і духовенства, котрі все більше свої погляди починають звертати до православного Московського царства. «Москва стала природним прихистком надій православної інтелігенції, а далі й козаків і поспільства українського і міщан білоруських» [14]. При сприянні московського уряду було засновано новий український регіон Слобожанщина [15].

У свідомості українців московське царство набуває позитивного іміджу, сприймається як єдиний захисник православ'я і майбутній союзник у боротьбі з католицькою Польщею.

Аналізуючи тогочасну атмосферу суспільно-політичного життя в Україні, дослідник бачив ще одну причину народного невдоволення, що призводило до вибуху подій у середині XVII ст. – це прагнення польської шляхти перетворити українські землі у свій надприбутковий регіон. Задля цього вона використовувала екстенсивні методи господарювання, зверталась до послуг єврейських орендарів, торговців, управителів маєтків, лихварів. При сприянні польських магнатів, як пише М. Драгоманов, – «жиди позаорендували річки, перевози, шинки, церкви та брали за все мито...».

Польські, московські та українські джерела залишили чимало свідчень про здириства орендарів: «...хто бажав вінчатися або христити дитину, той мусив був платити податок жиду – орендарю», – повідомляє одне із польських джерел. – «і ті жиди їх,

черкас (українців – авт..) грабували і знущались над ними всіляко: тільки котрий черкашанин укурить вина чи зварить пиво чи мед ... чи проти жида почне говорити, не знявши шапки... за те їх грабували і розоряли, животи їхні однімали і жон і дітей до роботи змушували насильно» [16].

Такий визиск і приниження застосовувались не лише щодо селян, але й до городян, духовенства та козаків запорозьких, бо всі їхні угіддя по ріках Самарі, Саксагані, Гнилій, Пробойній і Каїрці та ін. опинились у руках орендарів. Практично польські магнати загрибали жар – тобто здобували багатства через жорстоке поневолення українців – чужими руками.

Вчений підкреслює, що низка народних повстань проти польських магнатів і орендарів неодмінно повинна була перерости у всеукраїнське народне визвольне повстання – як це й сталося в середині XVII ст. – на чолі з Б.Хмельницьким, в ході якого створились умови для формування козацько-гетьманської держави.

З іншого боку, нетерпимість та небажання польського панства визнавати політичні права українців, створили умови для переходу України під протекторат «царя східного, православного, московського» [17]. Так само й татари і турки своєю політикою одночасної підтримки або протидії відносно Речі Посполитої або України, спрямованої на ослаблення і згодом на підпорядкування собі українських земель, штовхали козацтво до союзу з Московією.

Для М.Драгоманова було досить важливим питання про характер українсько-російських відносин після укладання Березневих статей у 1654 р. Чи приніс союз із Московією жадане визволення українських земель від Речі Посполитої, чи цей союз забезпечив розвиток державницьких потуг та культурно-освітніх потреб українців? Чи стала Москва – як протектор – на захист українських земель від агресивної політики Османської імперії та її васала Кримського ханства? Нагадаємо, що під протекцією Московського царства опинилась передусім Лівобережна Україна і Слобожанщина; Правобережна – залишилась під владою панської Польщі.

Простежуючи динаміку українсько-російських взаємин М.Драгоманов приходять до висновку, що московський уряд поперше – відмовився «рятувати від турок правобічну Україну» і «ще десятки років турки билися з поляками за те, кому ця Україна дістанеться» [18]. Тож у другій половині XVII ст. Правобережжя

перетворилось в об'єкт політичного торгу між Польщею і Туреччиною. По-друге: Лівобережна Україна, котра визнала протекцію московських царів, теж не отримала захисту від набігів кримчаків та войовничих дій османців на південних своїх рубежах. У 1686 р. в одному царському указі відзначалось, що «татари нізвідки стільки не беруть невільників, як з України... та продають їх як худобу...» – цитує М. Драгоманов давній документ. По-третє: союз із Московським царством не поклав край війні із Польщею. Кровопродитна боротьба за українські землі, звільнення їх від політичних протекцій Варшави затягнулась на півтора століття. По-четверте: становище козацької гетьманської держави в межах Московії ставало дедалі тяжчим і руйнувало всі сподівання українства на вільний політичний розвиток.

М. Драгоманов з цього приводу, відзначає, що Польща намагалась до України прикласти «мірку шляхетської республіки й католицької нетерпимості, московити ж стали застосовувати до них аршин боярської монархії й нетерпимості православно-обрядової». Московські урядовці не могли й думки допустити, що може існувати інший спосіб життя «окрім свого московського». Гірше татарських і турецьких розорень була «волокіта московська» по судах і установах, як визнавали те й інші московські підданці.

Прикладом цього були, приміром, вимоги царя Олексія Михайловича до жителів повсталих проти польського панства земель із вимогою: «хохлы, которые у вас на головах постригите». З цього приводу М. Драгоманов говорить, що при подібній «обрядовій тупості», де вже було московитам, «не говорим уже понять местные политические и культурные интересы присоединившихся к ним народов, но попросту ужиться с ними в ежедневной жизни». І справді, відразу ж московські солдати почали обрізати козакам чуби – «хохлы», збиткувались над ними, обурювались, що українці уже після оголошення про підданство цареві називали себе «вільними» людьми, а не «вічними» підданими царя і т.д. Боярин Хитрово та інші не вважали українців людьми, брутально називали їх лайливими і нецензурними словами тощо. Тож серб Крижанич, котрий побував в Україні, писав, що «жити під преславним царством московським гірше муки і єгипетської роботи». Так само й білоруські городяни скаржились, що вони «замість кращого, в гіршу неволі потрапили» [19]. Московські правителі, безумовно, хотіли мати справу не з

організованим козацтвом, а з безправними й неорганізованими холопами – рабами й розпочали наступ на суспільно-громадські й культурні досягнення українців.

А в той же час європейські народи, резюмує М.Драгоманов, котрі жили «далеко від степів азіатських» – це німці, французи, англійці, італійці – не знали подібного нищення «вже років із тисячу». Через те вони «випередили нас в деякому ремеслі та науці, бо їм було коли вчитися, сидючи не боязко дома та їздячи по світу» [20].

В українсько-російських взаєминах М.Драгоманов виділяє ще два важливі аспекти. Монархія Романових прагнула вирішити на свою користь чорноморську проблему. Новий завойовницький курс московський уряд розпочинає втілювати наприкінці XVII ст. Протягом наступного століття у кривавих затяжних війнах з Туреччиною та Кримським ханством за північне Приазов'я і Причорномор'я царат неодмінно використовував збройні сили України Лівобережної і Слобідської. Руками козаків та українського поспільства він здобуває собі нові території у південному напрямі в Чорноморському басейні, а отже – і вихід до Середземномор'я.

Крім цих військових трофеїв – величезних приморських територій – українське козацтво і народ поклали до ніг корони Романових і свій інтелектуальний потенціал та освіту, працюючи на імперську культуру, зводячи Московський, Петербурзький університети, десятки семінарій, сотні шкіл, бібліотек тощо. В той же час Україна втрачала свої інтелектуальні надбання.

Українська освічена верства – інтелігенція, як пише М.Драгоманов – скорочувалась «под ударами невежества, на которое была осуждена страна, лишаемая школ опустошением и политической централизацией, а также денационализацией высших кланов, все более теряла целосность политического идеала, – в то время, как массы народа подпадали господству крепостного права польского, а потом московского» [21].

Не в кращому становищі перебувала і Правобережна Україна. Польський уряд обезкровлює політичний розвиток українства, знищивши у 1717 р. козацький стан, і відтоді народ ніколи на мав своєї провідної сили у боротьбі з польсько-магнатським пануванням в Україні правобережній.

Особливо фронтальний наступ на українське козацтво та державні інституції Лівобережної козацько-гетьманської держави розпочав російський уряд за Петра І. Причиною того була, за переконанням М.Драгоманова, позиція української козацької верхівки, яка орієнтувалась одночасно на різні держави (Московію, Польщу, Туреччину, Швецію). Цьому сприяла глибинна сутність української еліти, котра намагалась збагатитись якомога швидше й тому орієнтувалась на підтримку чужих держав, для яких вона, попри все, лишалась чужорідним елементом. Але бажання збагачення за рахунок свого народу, в якому цю верству підтримували чужі уряди чужих держав, назавжди розділили старшинсько-козацьку еліту з її народом.

Утративши в такий спосіб опору на свій народ, козацько-старшинська верхівка швидко денационалізувалась і на Лівобережжі і на Правобережжі й зникла з історичного кону української історії. Ось чому М.Драгоманов писав, коментуючи разом з В. Антоновичем історичні пісні, що в народній пам'яті збереглись на довгі часи події боротьби козаків із зовнішніми агресорами і зовсім не збереглося пісень про чисто козацькі повстання. Адже вони мали на меті «добути реєстровим козакам права шляхтичів, а нереєстровим – права перших». Такими були, каже М.Драгоманов, повстання К. Косинського, Г. Лободи, С. Наливайка, Т. Трясила, Павлюка, Я. Остряниці, Д. Гуні та навіть і діяльність знаменитого козацького гетьмана-флотоводця П. Сагайдачного, за якого «козацтво рішуче вступає у справу релігійної боротьби проти унії» [22].

М.Драгоманов вважав, що народна увага завжди була більше прикута до проблем соціально-економічних. Це яскраво відбилось, на його думку, у народних історичних піснях епохи повстання Б. Хмельницького, «коли спалахнула селянська війна проти шляхетсько-жидівського господарювання». У більшості з них на перший план висуваються «загальнонародні соціально-економічні інтереси, до котрих прив'язані національні (слабіше) та релігійні (сильніше)». А відтак перевагу в цих піснях мають ті народні герої, які найбільш захищали селянські інтереси [23], стверджує історик.

Цікаво, що в тих піснях навіть проблема власної державності цієї епохи «залишена народом без уваги... навіть перехід Малоросії з-під підданства королям польським у підданство царям московським не лишив жодної пісні», – зауважує М.Драгоманов.

Лише в одній народній думі, зазначає він, міститься згадка про бажання козаків виселитись на Слобожанщину, у тодішні московські землі [24].

Щоправда, у творчості тогочасних освічених авторів панувала ідея дрібно-шляхетського демократизму «з роялістичним відтінком», з антипатією до польського магнатства, його релігії, пихатості. В деяких таких творах, що належали «третьому елементу тодішнього малоруського суспільства» – духовенству – яскравіше проглядала національна свідомість і «національна відмінність від поляків» [25], та більше уваги приділялось релігійним мотивам.

На думку М.Драгоманова, отже, український народ у своїй політичній культурі відбивав два головних аспекти загальнонародних інтересів: це боротьба проти зовнішніх ворогів – турків і татар, боротьба проти експлуатації міжнародної – рабства в турецькій і татарській неволі; та другий аспект – це захист від експлуатації «більш складної» – у себе вдома чужинцями, що закріпились в українській землі – польської шляхти, єврейських орендарів та лихварів, а також свого новонародженого панства, яке перетворювалось у шляхту [26].

Тож соціально-економічне гноблення, а не державницько-національні чи релігійні інтереси, на переконання М.Драгоманова, були головним лейтмотивом козацьких і селянських повстань під проводом Б.Хмельницького. Саме тоді вперше після тривалої боротьби поспільства, очолених козацтвом, відзначає історик, Україна відчула себе вільною від поляків та їхнього економічного визиску, і в той же час – вільною від національного гніту. Тобто, саме козацтво та його провідники допомогло українцям здобути свою волю і відчутти себе в своїй державі володарями, хоча й не надовго.

М.Драгоманов у своїх розвідках і статтях не раз звертався до уроків і досвіду цих козацько-селянських повстань та наслідків їхньої боротьби, до аналізу діяльності видатних керівників її.

Вчений зробив висновок, що найбільшу любов і шану від народу мали ті провідники, котрі захищали соціально-економічні інтереси селян та боролися проти визиску їх панством світським і духовенством та їхніми прислужниками: чи це були польські пани чи єврейські орендарі, чи сполонізована або помосковлена українська козацька старшина. І справді, таких провідників народ

оспівував у своїх піснях і думах, шанував їх своєю любов'ю, хоча більшість із них і була шляхетського походження.

Чимало уваги М.Драгоманов приділяє стосункам гетьманського і московського урядів після 1654 р. Саме у другій половині 50-х рр. XVII ст. починається відкрите протистояння з Московським царством частини козацтва на чолі з І.Виговським, а згодом – з І.Мазепою. Цей період історії, дослідник козаччини XIX ст. А.Скальковський називав «найстиднішим» часом історії України. Дискутуючи із А.Скальковським, Драгоманов вказує, що український період дав свою власну оцінку тим подіям, він не соромився того факту, що І.Мазепа уклав союз із шведським королем проти Петра I, бо не соромився сам себе, оскільки це був незвичайний перебіг подій та проблема державного існування Гетьманщини. «Зрада» І.Мазепи з козаками російському цареві Петру I, за визначенням М.Драгоманова, мала глибокі причини й тривалу історію взаємостосунків та суперечок, починаючи від 1656 р. і 1667 р.

М.Драгоманов запропонував розділити козацтво на два угруповання: запорозьке та гетьманське. Ці угруповання оформлюються у другій половині XVII ст. і дедалі поглиблюється особність їх у господарському житті, «по своїм порядкам і потребам», в політичних пріоритетах та уподобаннях, в соціальному світосприйнятті різних подій та процесів в Україні [27]. А отже кожне із цих угруповань заслуговує на окремий історичний огляд з позицій науки.

Козацька старшина на Лівобережжі прагнула захистити свої вольності й права від натиску московського уряду. Через те намагалась помиритись із Польщею і «вимовити» собі більше прав. Ідеологом цієї групи козацтва був гетьман Іван Виговський, наступник Б. Хмельницького. Козацька ж верхівка Січі заявляла свою прихильність до Москви і ставила гетьманові вимогу: «... титулу изменнического на славное имя наше навлекати не хотим» і вимагала «путем Хмельницкого ходити» [28].

Та невдовзі і запорожці побачили, як по українських містах московський уряд розставляє своїх воєвод, як віддав Правобережну Україну Польщі, як московський цар «крутив» Україною перед Польщею і Кримом задля власної користі. Ця реальна ситуація призвела до корінної еволюції у світогляді і запорозьких козаків. Вони, як пише М.Драгоманов, «захитались» у своїй прихильності

до Московії. Адже запорожці ніколи не забували про цілісність України, про свої вольності і права, про рівність для всіх, в тому числі й для черні – бідноти селянської. До того ж – «на Січі не переводились люди й письменні, котрі вміли зрозуміти почуття серця козацького товариства й виложити їх на папері» [29].

М.Драгоманов зауважує, що така позиція запорожців проглядає в листах січовиків до московського царя, в яких вони протестують проти того, що цар хоче «вольности через кровавые труды имеючи, искоренити». Водночас вони застерігають його, щоб він приборкав присланих в Україну московських стольників і воєвод, бо «храни Боже, чтоб большой огонь не возстал» [30].

Справді, уже в перші десятиліття Московія намагалась знищити «старі питомі порядки» козацької України і «заводити нові, московські і петербурзькі, буцімто європейські» [31]. Саме ті порядки принесли українцям, пише М.Драгоманов, «жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців біронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчєєва, холодну самоволлю Миколи I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували, бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі самовільники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і коли случалось, давили нас із більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямих хохлів», ніж своїх, «руських» [32].

Зробивши зріз історичних подій від другої половини XVII ст. до початку XIX ст. М.Драгоманов прагне дати відповідь на питання: чому Гетьманщина і Запорожжя не витримали інкорпораційних ударів сюзерена, чому не змогли відстояти свої політичні права і свободи? Для вченого стає очевидним, що не дивлячись на загрозу перетворитися у периферію Російської імперії, ні Запорожжя, ні Гетьманщина не змогли зупинити своє протистояння один проти одного, не бажали дійти політичної доцільності та згоди, а розпоршували свою державотворчу енергію задля доказу своєї власної вищості та значимості в політичному житті українства. Третя сторона досить вдало скористалась цими змаганнями за першість і реалізувала відому римську аксіому: «розділяй та володарюй». Запорозька Січ з її козацькою біднотою, як відзначає М.Драгоманов, – завжди стояла «поперек горла» Гетьманщині, в якій козацько-старшинська верства намагалась приборкати запальну і войовничу козацьку

масу, що стікалась на Січ з усіх кінців українських земель. За згодою покірних Москві гетьманів царський уряд почав будувати навколо Січі укріплені фортеці, в яких розташовувались військові загони московських солдат. Через те січовики-запорожці «заховали ненависть до урядів московських і гетьманського», слушно підкреслює М. Драгоманов.

Крім того, вчений ставить у провину козацькій городовій старшині її потяг до збагачення, яке посилювалось, зокрема, за гетьмана І. Мазепи, що викликало невдоволення селянства. «Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства з його самовольним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зерна кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вольним же думкам, котрі росли вже в Європі укупі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею» [33]. Недалекоглядна соціальна політика української еліти, її наміри під впливом московським, повернути до старих польських порядків (до 1648 р.), за переконанням М. Драгоманова, теж поглибила негативні чинники у взаєминах Запорозької Січі та українського народу, в цілому, з гетьманським урядом. Соціальна прірва дедалі глибшала й неуможливіювала в майбутньому конструювання політичних містків між елітою та українським народом.

Поряд із тим на Запорозькій Січі зростало невдоволення зовнішньою політикою царського уряду, особливо, під час воєн за Прибалтику. Козаки охоче завжди підтримували війни московського царя з турками і татарами, що також було і в інтересах слов'янських християн Придунав'я. Але війни зі Швецією, на думку М. Драгоманова, віддалили московський уряд від інтересів українського козацтва на Чорному морі, Пониззі Дніпра і Дністра на Правобережній Україні, котра тепер перебувала, за угодами з Московією, у складі польської держави. Крім того московський уряд не хотів визволяти від Польщі українське Правобережжя, навіть коли нагодилась слушна година під час повстання на чолі з правобережними полковниками Семеном Палієм, Самійлом Самусем, Захарієм Іскрою, Андрієм Абазіним.

Через призму взаємовідносин запорозького козацтва і лівобережної старшини, М.Драгоманов розглядає дві історичні постаті – гетьмана Івана Мазепу та Семена Палія. З погляду вченого, перший уособлював козацьку аристократію, яка прагнула перетворитись у поміщиків за російським взірцем, другий – демократичне низове запорозьке козацтво, яке рішуче боролось з польською шляхтою. На Правобережжі, захищало українські південні рубежі від кримчаків і турків. Дотримуючись традиційної російської концепції про взаємини І.Мазепи та С.Палія український учений повторив тезу, що лівобережний гетьман бачив у білоцерківському полковникові свого найбільшого конкурента на гетьманську булаву. Відповідно це ніби стало головною причиною арешту С.Палія 31 липня 1704 р. І.Мазепою і заслання його до Сибіру. Крім того, М.Драгоманов повторив аксіому своїх попередників про соціально привабливе обличчя С.Палія для українського поспільства і запорозького козацтва. Український учений, як і більшість дослідників не врахували фактор Коломацьких статей, за якими вибори гетьмана міг санкціонувати й затвердити тільки російський монарх разом із московським урядом. По-друге, кандидатуру на гетьманство пропонувала лівобережна старшина із свого середовища. В цій ситуації дуже сумнівним виглядало б призначення бунтівного білоцерківського полковника на гетьманську посаду. До того ж С.Палій, як свідчать джерела, насправді не переймався соціально-економічними проблемами (подібно до Б.Хмельницького) ні в своєму полку, ні на Правобережжі в цілому. Сучасні дослідники звертають увагу на прагнення С.Палія утвердити себе гетьманом правобережним під протекторатом чи то Польщі, чи Туреччини [34]. Проте, військові успіхи С.Палія у боротьбі з кримськими татарами і турками підняли його авторитет серед запорозького лицарства й утвердили про нього думку як про борця за українську справу. Одночасно гетьман І.Мазепа, як слушно відмічає М.Драгоманов, для запорожців уособлював польського шляхтича «слугу російського царя», що часто їздив до Москви та замислив свій народ «згубити» задля приязні з московськими вельможами, задля нових маєтків та нагород [35].

На жаль в українській історіографії ХІХ ст. не було зроблено спроби віднайти справжню причину негативного ставлення Запорозької Січі до гетьмана Лівобережної України. Адже І.Мазепа

мав на меті підпорядкувати Кіш Запорозжя гетьманській владі, покінчити з охлократичним пориванням низовиків, встановити певний контроль над цим регіоном і, зрештою, здійснити об'єднання українських земель в єдину державу та консолідувати політичну еліту, низове і городове козацтво, щоб у майбутньому вистояти під ударами імперії та захистити державницькі права України.

Але в 1708 – 1709 рр. ставлення запорозької старшини відносно І.Мазепи кардинально змінилось. Колишня опозиційність уступила місце політичному союзництву. Головну роль у зміні антигетьманських настроїв на Запорозжжі відіграв кошовий Кость Гордієнко. Порозуміння між двома супротивниками М.Драгоманов називає визначною подією в історії козацтва.

Кошовий отаман Січі Запорозької дійшов висновку, зауважує М.Драгоманов, що тільки спільними зусиллями досягається перемога у боротьбі за українську козацьку державу. До того ж, Кость Гордієнко був досить популярною постаттю в Україні. Він мав добру освіту, розмовляв латиною, «не терпів царської сваволі, ні гетьманської пихи». Таких людей, пише М.Драгоманов, «боялися царські урядники» [36].

Під час переговорів зі шведським королем Карлом XII він виступив ключовою особою у підписанні українсько-шведського договору та формулювання ряду його положень. Крім того, К.Гордієнко висловив сподівання від імені всіх запорожців, що гетьман прийняв протекцію шведську не з приватних інтересів і що він зобов'яже себе присягою допомогти своїй батьківщині звільнитися від московської неволі.

Другою важливою подією у єднанні запорозьких і лівобережних козаків М.Драгоманов вважає укладання Конституції 1710 року, в написанні якої взяли участь представники Запорозжя та Гетьманщини. Вперше спільними зусиллями визначалась політична доля української державності, форма і структура управління, повноваження гетьмана та законодавчого представницького органу – Генеральної Ради. Конституцію 1710 р. М.Драгоманов характеризує як найбільше досягнення громадської і політичної думки XVII – XVIII ст. [37].

Українське козацтво зробило свій вибір на користь парламентаризму і республіканізму і таким чином заявило про

європейський цивілізаційний шлях розвитку українського суспільства.

М. Драгоманов вважає, що події 1709 р. – руйнування Батурина і Запорозької Січі, Полтавська битва між російськими та шведськими військами – стали рубіжними в історичному розвитку козацтва. З цього часу розпочинається новий період в його існуванні. Це період поневірянь на території Кримського ханства, Молдовського князівства, Туреччини, повернення на Дніпровські пороги під протекцію корони Романових у 1734 р. Але драматизм становища запорозького лицарства поглиблюється.

Тож в українських народних піснях недарма співалось: «нема добра всюди», «зажурилась Україна, що нігде прожити» [38]. Запорозькі, лівобережні та слобідські козаки використовуються царським урядом у численних завойовницьких війнах своєї імперії, на будівництві нової столиці, фортець, фортифікаційних оборонних ліній і каналів. На козацьких землях «виборно-громадські козацькі порядки почасти самі завмирили, виробляючи з себе чиновників і панів», а «більше людності козацької – придавлювалось царським урядом», – пише М. Драгоманов. Залишились «тільки тіні старого вільного обраного управління.

Проте він заперечує офіційну виправдовувальну тезу російської історіографії про шкідливість самоврядування в українських землях, яке, нібито, завдавало кривди народові від свавілля козацької старшини. Навпаки російська централізаторсько-бюрократична монархічна система принесла в Україну кріпацтво і поміщицьке самодурство, свавілля як для українського поспільства, так і для козацтва. Воно втрачає свою військову силу, привілейоване політичне та економічне значення в суспільному житті.

М. Драгоманов вважає, що занепад козацького стану призвів до негативних процесів також і в освітньо-культурній сфері. Світська освіта в Україні танула наче сніг, а освічена верства денационалізувалась. З ослабленням козацтва втрачає свої позиції також українська церква, поглибився розкол в її рядах. Почалось зросійщення лівобережних міст через заселення їх вихідцями із російських губерній, із балканського регіону [39]. Саме ж українське населення, втративши свою головну опору – козацтво, винищувалось фізично виснажливими і непомірними податками, численними поборами на користь російських гарнізонів, що

перебували в Україні, безперервними земельними будівельними роботами тощо.

На колишніх козацьких землях «виборно-громадські козацькі порядки почасти самі завмирили, виробляючи з себе чиновників і панів», а «більше людності козацької – «придавлювалось царським урядом». Після поразки під Полтавою шведів і Мазепи з козаками на Гетьманщині, пише Драгоманов, залишились «тільки тіні» старого вільно обраного управління. Проте, він заперечує думку офіційних імперських істориків, що українському народові такі порядки самоврядування були шкідливими через те, що він зазнав чимало кривд від козацької старшини.

Тепер козацька сила була втрачена: її використовував царський уряд у своїх численних військових походах і на будівництвах. На Гетьманщині розвинулась кріпаччина та панські насильства. Освічена українська верства денаціоналізувалась, світська освіта занепадала, церковний розділ також не сприяв єдності українського народу. Українські міста наповнювались єврейським та російським населенням «й зовсім одділились од селянства». Зокрема, на Лівобережжі почалось активне зросійщення міст. Через виснажливі податки, постої російських гарнізонів у населених пунктах України, через численні побори, тяжкі земляні будівельні роботи українське населення винищувалось. Денаціоналізоване українське панство нічим не відрізнялось від чужинців, яким переходила земля і які з успіхом закріпачували колись вільних козаків, перетворюючи їх у залежних людей.

Така картина у становищі козацтва і всієї України доповнюється скасуванням Гетьманського управління (1764 р.), слобідських полків (1765 р.) та Запорозької Січі (1775 р.). Після розділів Польщі «старе життя українського народу зразу обірвалось» [40], – робить висновок Драгоманов. Козацькі землі були роздані російським, польським, німецьким та ін. дворянам, які «завели кріпацтво і рекрутчину». Своє українське панство й попівство також відвернулось від українського народу і спішило один перед одним засвідчити свою лояльність до Петербурзького уряду.

Козацтво як провідна верства українського суспільства, що кілька віків стояла в обороні вільностей і території, релігії та культури українства в кінці XVIII ст. – зникло з історичної сцени.

Український народ опинився тепер між кількома імперськими сусідніми державами, з якими йому у свій час самотужки не вдавалось справитись без допомоги козацтва.

Драгоманов вважає, що саме завдяки козацтву український народ був «найближче до того, щоб уся Україна була одною державою, і це було в часи Богдана Хмельницького, коли за проводом козаків мужики українські «піднялися скрізь од Полтавщини до Надвірної під Карпатами» [41]. Але згубило цю можливість власне панство, яке поневолило й гнобило свій народ. Через те серед українського народу не виробилась рішучого бажання про необхідність відродження української держави, не було і повстання народу за свою державність, як те спостерігається у поляків та інших народів у ХІХ ст.

Отже, прості селяни – «українці не мають думки про свою державу», «повставала в Гетьманщині тільки козацька старшина, бо мужики не захотіли йти за одно з козацьким панством» [42], – робить висновок Драгоманов. Про це свідчить хоча б той факт, як відзначає вчений, що про скасування Гетьманщини немає жодної народної пісні чи думи [43].

У свою чергу відсутність своєї держави – «національного збору й краєвої невіддільності», – руйнація культурних традицій самодержавним управлінням і централізацією, знищення українського населення в українських містах, перетворення України в «провінцію» призвело до того, що вона тепер відстала і від Європи і «од Московщини». Тут прогрес почав йти «не тільки під огидливою покрівлею державного вчинку й громадської неволі», а й «у чужій одежі московській...» [44].

Та все ж козаччина і Гетьманщина, на думку Драгоманова, які певний час об'єднували український народ, пов'язали Україну із прогресивним розвитком європейських країн, де розвивались уже представницькі органи влади. Через те він вважав, що Україна з її козацькою виборною системою управління та демократичними традиціями була ближчою до політичного ладу передових країн Європи, ніж Російська імперія. І ці демократичні традиції залишились у глибинній культурі українського народу, які в майбутньому мали його відродити. Звідси впливала ще одна його теза: перервану нитку еволюційного історичного розвитку українського етносу мають підхопити нові представники української інтелігенції – «письменні люди», і з'єднати її «з

великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей».

Таким бачив Драгоманов практичний урок українцям, який залишила їм історія українського козацтва.

-
1. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // М.П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х.— К.: Наукова думка, Т.1, 1970. — С. 428.
 2. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. // М.П. Драгоманов. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 490.
 3. Там само. — С. 535.
 4. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия.// Собр. полит. соч. М.П. Драгоманова. Т.І. — Paris, societe nouvelle de librairie et d'edition, 1905. — С. 9.
 5. Драгоманов Михайло. Про українських козаків, татар та турків. — К.: Дніпро, 1991. — С. 8.
 6. Там само. — С. 11–12.
 7. Там само — С. 6.
 8. Там само. — С. 9–10.
 9. Исторические песни малорусского народа. С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К.: Типография М.П. Фрица. Т.І, 1874. — С. 73–74.
 10. Драгоманов Михайло. Про українських козаків... — С. 18.
 11. Там само. — С.29.
 12. «Вольное слово», 1881. — № 50. — «Літературно-политические отрывки».
 13. Драгоманов М.П. Историческая Польша ... — С. 14–15.
 14. Там само. — С. 15.
 15. Там само. — С. 16.
 16. Исторические песни... Т. II. — С. 30–31.
 17. Драгоманов Михайло Про українських козаків... — С. 31–32.
 18. Там само. — С. 33.
 19. Драгоманов М.П. Историческая Польша ... — С. 16–17, 18.
 20. Там само. — С. 37.
 21. Драгоманов М.П. Историческая Польша ... — С. 21.
 22. Исторические песни... Т. II., 1875. — С. 11.
 23. Там само. — С. III.
 24. Там само. — С. III — IV.

25. Там само. – С. V.
26. Там само. – С. X.
27. Політичні пісні українського народу XVII–XIX ст. За увагами М. Драгоманова. – Женева: вид-во «Громада» 1883. С. XXVI.
28. Там само.
29. Там само. – С. XIX.
30. Там само. – С. XXXI.
31. Драгоманов М.П. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876) // М.П. Драгоманов. Вибране. – С. 562 – 563.
32. Там само. – С. 563.
33. Там само. – С. 573–574.
34. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С. 143 – 144; Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. Жизнь замечательных людей. – М.: Молода гвардія, 2007. – С. 159.
35. Там само. – С. 42.
36. Там само. – С. LV.
37. Там само. – С. 128.
38. Там само. Ч II. – С. XI.
39. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1881). – Женева: вид-во «Громада», 1881. – С. 7.
40. Там само. – С. 13.
41. Там само. – С. 17–18.
42. Драгоманов М.П. Вибране. – С. 534.
43. Там само. – С. 417.
44. Там само.

Л. Г. Іванова

М. ДРАГОМАНОВ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Національне питання в українському визвольному русі II пол. XIX ст. було одним із факторів становлення державницько-визвольної ідеології в українському національно-визвольному русі. Один із провідників його - Михайло Драгоманов утвердив це питання не тільки в українському, але і в європейському визвольному русі. Недарма один із діячів II Інтернаціоналу, який базував свою діяльність на соціалістичних ідеях, назвав Драгоманова видатним теоретиком з національного питання